

Новицький Яків. ТВОРИ / Упорядн. Людмила Іваннікова. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Запорізький національний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. У 5 т. - Т. 2. - Запоріжжя: АА Тандем, 2007. - 510 с.

Содержание тома:

Title...2

Людмила Іваннікова Яків Новицький – видатний збирач, видавець і дослідник фольклору Степової України...5

Від упорядника...16

Яків Новицький

Магічний фольклор (замовляння)...24

Казки та легенди...60

Міфологічні легенди, релігійно-легендарні твори (апокрифи), демонологія...116

Урочища, балки, річки, скелі, острови, міста і містечка Запорізького краю...160

Запорозькі козаки...242

Запорізькі та гайдамацькі клади...322

Коментарі та примітки...375

Словник діалектизмів та архаїзмів...445

Іменний покажчик народних оповідачів...471

Іменний покажчик...476

Географічний покажчик...489

Другий том зібрання творів видатного етнографа, фольклориста та краєзнавця Я.П. Новицького містить історичні перекази, легенди і розповіді старих мешканців Запорізького краю – прямих нащадків запорожців про запорозьких козаків, їхні традиції та звичаї, запорозькі та гайдамацькі скарби; байраки, урочища, річки, міста та слободи Запоріжжя, флору та фауну степового краю впродовж XVIII – початку XX століття; замовляння, міфологічні легенди, релігійно-легендарні оповідання та демонологію Степової України. Том містить фактично всі, відомі на сьогодні, фольклорні записи Я.П. Новицького, записані ним у 70-х роках XIX – на початку XX століття на Запоріжжі. Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями населення південного краю

Новицкий, Яков Павлович (1847-1925) — современный малорусский этнограф. Род. в 1847 г., был сельским учителем; писал по педагогическим и общественным вопросам в "Русск. Ведом.", "Стране", "Петерб. Ведомостях", "Народной школе" и др. В юго-зап. отдел географ. общ. и позднее в харьковское историко-филологическое общество он доставил массу этнографического материала, преимущественно сказок и песен, записанных им непосредственно из народных уст. Часть материалов вошла в сборник Драгоманова "Материалы народного предания"; другая часть, более крупная и более важная в научном отношении, заключающая в себе много исторических песен, издана в 6 т. "Сборника Харьк. Ист.-Фил. Общ." (1894 г.) и отдельно оттисками. "Песни", вошедшие в этот сборник, собраны в 1874—1894 гг., преимущественно на местах бывшей Запорожской Сечи. К песням сделаны библиографические примечания.

Н. Сумцов.

Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона

Яків Павлович Новицький (1847-1925) - добре відомий в Україні збирач старожитностей, фольклору, історичних джерел.

Народився Я.Новицький у дворянській родині в селі Аули на Катеринославщині (зараз це селище міського типу Криничанського району Дніпропетровської області). Почуті саме тут, в Аулах, розповіді старих людей про легендарну і колоритну запорозьку давнину визначили його подальшу долю. Освіту отримав в Олександрівському повітовому училищі, потім багато займався самоосвітою. Оскільки через скрутні матеріальні умови не міг дозволити собі навчання в університеті, то долав науку самотужки. Наполегливо вивчав праці дослідника природи А.М.-Бекетова, філолога та етнографа І.І.Срезневського, етнографа та літературознавця М.Ф.Сумцова, історика і письменника М.І.Костомарова, істориків В.Б.Антоновича і Д.І.Багалія. Був щирою, довірливою, надзвичайно скромною людиною.

Трудова діяльність Якова Павловича була пов'язана з народною освітою, якій він віддає усе своє життя. Був вчителем сільських шкіл у Воскресенці (під Олександрівськом, зараз це частина м. Запоріжжя), Іванівці на р. Вовчій, Ольгинці Маріупольського повіту. Працюючи шкільним вчителем, разом з учнями збирав і оформлював колекції рослин, комах, тварин, мінералів, археологічних знахідок. Інтерес учителя до української національної культури викликало невдоволення у царської адміністрації, і Я.Новицький на якийсь час був усунутий від учителювання - "за поширення в народі українофільських традицій".

У 1883-1917 рр. займав посаду попечителя земських шкіл Олександрівського повіту. Часті подорожі по всій території повіту й за його межами давали Якову Павловичу добрі знання сіл, річок, балок, старих шляхів, курганів. У постійному спілкуванні з багатьма селянами він здобував цінну інформацію.

Я.П.Новицький чудово знав історію кожного куточка Запорізького краю. Сам вважав себе аматором, але користувався авторитетом у фахівців, часто давав консультації з етнографії, природознавства, історії. Був особисто знайомий з багатьма видатними діячами української науки і культури. Наприклад, коли відомий художник І.Ю.Рєпін завітав до нашого краю у пошуках матеріалу до своєї знаменитої картини "Запорожці", Я.Новицький супроводжував його в цій подорожі в пошуках людських типів - облич, фігур - адже він особисто знав багатьох мешканців губернії.

Він зібрав велику кількість народних пісень, казок, оповідань, переказів запорожців. Власноручно зробив безліч фотознімків з видами річок, урочищ, порогів, Дніпрових островів, скель, могил, курганів, людей, розповіді яких записував. Зібрав багату ботанічну колекцію. Укладений ним знахарський травник був відзначений срібною медаллю Московського університету. Багато часу присвятив збиранню, описанню та опублікуванню матеріалів з історії Запоріжжя.

Під впливом сенсаційних розкопок скіфських царських курганів Куль-Оба, Чортотлик та ін., а також античних пам'яток у Причорномор'ї, Я.П.Новицький захопився археологією. Готуючись до самостійних досліджень, він відвідав музеї у Києві, Харкові, Петербурзі, ознайомився з археологічними колекціями, вивчив спеціальну літературу, листувався з багатьма істориками і археологами. Довгі роки збирав свідчення про знахідки речей на Хортиці, купував окремі з них, сам обстежував численні балки, байраки та прибережну частину острова. Знайдені предмети передавалися до створеного у 1902 р. Катеринославського музею. Були оглянуті і нанесені на карту 129 курганів.

Протягом 1904-1908 рр. Я.Новицький проводив розкопки на Хортиці і на правому березі Дніпра. Земляні роботи виконували спеціально найняті землекопи, а також учні середнього механіко-технічного училища міста Олександрівська. Результатом стала праця "Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія і старожитності".

У 1915-1916 рр. Я.П.Новицький став одним з організаторів і першим директором краєзнавчого музею в Олександрівську. До нового музею він передав велику кількість зібраних ним експонатів - речей зі стоянок стародавніх людей, кісток доісторичних тварин.

Я.П.Новицький написав понад 40 праць з етнографії, історії, природознавства. Він був членом багатьох наукових товариств і комісій, зокрема Російського географічного товариства. Катеринославської вченої архівної комісії. За плідну 50-річну наукову діяльність у 1924 р. його було обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії Наук.

Здесь представлены фрагменты 2-го тома, где дается какая либо информация про меннонитов.

Полностью этот том можно прочитать на страницах интернета:

http://history.org.ua/index.php?urlcnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-488-002-9

Урочища, балки, річки, скелі, острови, міста і містечка Запорізького краю

ПРАВІЙ БЕРЕГ ДНІПРА

208. Балка Гадюча у порога Гадючого на Дніпрі

(Про безліч гадів в давнину. Легенда про Змія)

В старі годи, по бальці Гадючій, був густий дубовий ліс і скрізь понад балкою росли груші і кислиці. В бальці стіко водилось гаду, шо страшно було і ходить. Восени, тоді саме, як гад поховається в нори, ходемо, було, по груші і кислиці. Отсе, було, як прогорнеш листя під деревом, то так і нагребеш мішок груш. Та ще й груші не які*небудь: мнякі та добрі.

Ще, кажуть, в Гадючій бальці водились полози, а низче порога Гадючого, на острівку, була, та і тепер єсть – скота (пещера, нора), де жив Змій с трьома головами; його всі боялись... Оце як летить, то так весь світ і засяє! Це було давно. Зміїв, кажуть, водилось тут три: один на Перуні (остров), другий на Гадючому порозі, третій – на острові Хортиці. На Хортиці, якраз в Висчій Голові, єсть і тепер глибока скота; ми її так Змієвою і звемо.

Супротив острова Пурисового, шо низче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, война була, а ще низче, де Старий Кронцвей (меннонит. кол. Кронцвейде), скрізь по піску багато невеличких могилок; вони всі мов обкладені камінням. Як був я малим і пас німецьку череду, то було часто находю мідні стрілочки: після великого вітру або після дощу, так і лежать, було, поверх піску.

Дід Фока Горянець, 71 рік, с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 10 серпня 1886 року.

Небольшие могилы, о которых упоминает рассказчик, разбросаны на песчаном склоне к Днепру, а некоторые расположены попарно. Если взять в соображение, что на ближайшем острове Пурисовом в 1877 г. отмыта течением толща человеческих костей на значительном песчаном пространстве, то нельзя не прийти к догадкам о существовавшем здесь некогда побоище. Местность эта, во всяком случае, является интересною и достойна серьезного исследования.

Я. Н.

(Стр. 161)

208. Балка Гадюча у порога Гадючого на Дніпрі (Про безліч гадів в давнину. Легенда про Змія). Записав Я.П. Новицький 10 серпня 1886 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Фоки Горянця (71 рік). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 5– 6. – № 1. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 16–17, № 10. (Тут і далі тексти, опубліковані у цих двох збірниках, ідентичні.)

...де Старий Кронцвей (меннонит. кол. Кронцвейде)... * Менонітська колонія (селище) на правому березі Дніпра за 4 км. на північ від сучасної греблі Дніпрогесу, на схід від вулиці Берегової міста Запоріжжя. Заснована у 1790 р. У 1832 – 1833 р. більшість мешканців переселились за 3 км на північний захід, заснувавши колонію Новий Кронсвейд (тепер – с. Володимирівське Запорізького району). Селище Кронсвейд стало іменуватись Старим Кронсвейдом. Його територія була затоплена Дніпровським водосховищем.

210. Балка Бабурка та р[ічка] Середня Хортиця (За спогадами старих менонітів)

На этой балке жил запорожец Бабура, отчего и балка получила название Бабурки. Этой балкой течет в Днепр и р. Средняя Хортица.

О Бауре сохранилось много воспоминаний. В 1789 г. меннониты по прибытии застали его вблизи Днепра. Он был заслуженный казак, жил в доме, обставленном оружием и хорошим хозяйством, имел хороший фруктовый сад и к нему жившие здесь простые запорожцы* рыбаки относились с особым уважением¹. Одевался он по* казацки, носил хорошо отточенные усы и на голове чуприну. Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу*, он приехал к депутату Гепнеру познакомиться, а на следующий день на обзаведение прислал ему по паре гусей, уток и кур. По приезде немцев, однако, он оставался недолго, распродал лошадей, скот и переселился в Черноморию*. Последовало за ним немало и других казаков, обитавших в Великом Луге.

В то время на гористом склоне к Днепру, неподалеку от балки Бабурки, было брошено много казацких усадеб, с хорошими садами, откуда меннониты брали молодые деревья для посадки.

Река Средняя Хортица была в то время хотя и узка, но глубока, рыбная, поросшая непролазным камышом. По левую сторону р. Средней Хортицы на степи, обращенной к Днепру, уцелели четырехугольные окопы, вроде редутов. На этих местах, говорят, запорожцы ставили стожки сена и окапывали рвами, в предупреждение от степных пожаров.

На балке Бабурке, близ впадения ее в Днепр, была русская слобода, которая переведена в другое место после 1803 г., когда на той же балке, в одной версте от Днепра, основана была меннонитская колония Бурвальд (в народе Бабурка).

Ниже балки Бабурки жил запорожец Громуха². Он некоторое время жил еще после 1803 г., так как немцы помнят его, как зажиточного и хлебосольного соседа. Бывало, кто запоздает по пути из Высшей Хортицы в Низшую, то всегда найдет у него ночлег и гостеприимство, так как степь была покрыта

рослой травой и кустарниками, где водилось много волков и потому была небезопасна. Случались в то время нередко и разбои.

*Записано Я. Новицьким за розповідями менонітів колонії Бурвальд
Юліуса Петкау – 86 років, Абрама Левіна – 78 років та колонії Острів
Хортиця Івана Гільдебрандта – 63 роки в травні 1887 року*

¹ По исповедным росписям Покровского Собора в г. Александровске за 1782 – 1785 г., видно, что на р. Средней Хортице был поселок и дача “Его светлости, князя Потемкина”, где жил поручик Иван Бабура с женою и сыном. В поселке Средняя Хортица отмечены “малороссияне козацкого звания: Сероштан, Задирака, Шаповал, Моисей Бабура, Кузьма Шугай и Андрей Верба”. Впоследствии, жители поселка, из боязни закрепощения, переместились в воинскую казацкую слободку Нескребивку (Вознесенку, Александров. у.) и в посад Александровск, нынешн. уездн. город.

² На острове Хортице, близ паромной переправы, сохранилось название Громушиной балки и скалы. Здесь, передают старожилы, казак Громуха держал ватагу рыбаков, здесь же стоял его рыбачий кош. Я. Н.

(Стр. 162-163)

210. Балка Бабурка и р[ечка] Средняя Хортица. Записав Я.П. Новицький у травні 1887 р. Текст компільований з розповідей менонітів: колонії Бурвальд – Юліуса Петкау (86 років), Абрама Левіна (78 років) і колонії Острів*Хортицької – Івана Гільдебрандта (63) роки. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 7–8. – № 3. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... С. 18–20, № 12.

*Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу... * зацікавлений у швидкому залюдненні і колонізації території колишніх Запорозьких Вольностей та створенні населення, на яке можна було зіпертися при вирішенні зовнішньо та внутрішньополітичних завдань, на відміну від населення колишніх Запорозьких Вольностей, яке більш ніж негативно ставилось до Російського панування в краї, уряд запросив до регіону менонітів із Данцигу. Меноніти — протестанти, прихильники вчення Симона Меннона, які переселились із Голландії в Пруссію. Згодом, відчувши протидію як місцевого населення, так і уряду, яким особливо не подобалось постійне розширення земельних володінь менонітів — основа традиційного побутового господарського укладу менонітів, який не допускав дроблення земельних ділянок при відділенні нових сімей, меноніти прийняли пропозицію Росії про переселення до Катеринославського намісництва. Отримавши значні пільги і уклавши кондиції щодо умов переселення і проживання, у 1789 році перші 228 сімей прибули в межі російської імперії. В 1790 році меноніти заснували перші 8 колоній, одна з яких і була на острові Хортиця.*

*...переселився в Черноморію. – після зруйнування Запорізької Січі значна частина козаків перейшла на турецькі землі. Частина з них опинилась в Криму, ще значна частина – навколо Очакова. З часом колишні запорожці почали зосереджувати ся нижній частині Дунаю, де й заснували Задунайську Січ. Разом з тим, більша частина запорожців продовжувала перебувати на території тепер уже колишніх Запорозьких Вольностей. Переважно вони перебували по чисельних зимівниках, яких нараховувалось понад 5 тисяч. З початком широкомасштабних роздач земель поміщикам, запорожці уявлялись досить небезпечними як для нових власників, так і для уряду. Знищення зимівників у 1780 – 1781 роках згідно з планом уряду, не призвело до бажаних результатів. Тому уряд, і перш за все Г.О. Потьомкін, вирішили поновити козацькі формування під жорстким урядовим контролем. У зв'язку з цим, вже в 1783 році було розпубліковано Г.Потьомкіним і доручено С.Білому та А.Головатому сформуванню загін із колишніх запорожців у кількості 500 осіб, який би перебував у безпосередньому підпорядкуванні Г.О. Потьомкіна. З початком чергової російсько*турецької війни 1787 – 1791 року в 1787 році приймається рішення про створення з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська, яке повинно було бути протиставлено задунайським запорожцям. Для поселення війська були виділені землі по Бугу. Втім, після смерті Г.Потьомкіна, місцеві поміщики, з одного боку, зацікавлені у землях, а з другого, вбачаючи в перебуванні в південному регіоні запорозького війська небезпеку для своєї стабільності і процесів покріпачення, наполягли на переселенні козаків на Кубань. З 1793 року розпочалося переселення чорноморців на Кубань. Територія оселення козаків отримала назву Чорноморія. З цього часу Переходи до Чорногорії стали регулярними. Фактично, особливо в перші десятиліття, саме військо та військові слободи формувалися за рахунок переселенців з південного краю. Навіть до ХХ століття продовжували існувати міцні родинні зв'язки переселенців до Чорногорії.*

211. Річка Нижня Хортиця (Зміна населення)

За оповіданнями старих мешканців та архівними дослідженнями

После падения Запорожской Сечи в 1775 году, на речке Нижней Хортице доживали свой век б. ч. семейные казаки – Леонтий Попович, Федор Задерака, Максим Нечепий, Фома Самарский и др., занимаясь рыбной ловлей, охотой, пчеловодством и скотоводством, нагуливая по преимуществу хороших верховых лошадей. Под 1780 годом в делах Покровского собора г. Александровска, впервые встречаем мы “Слободу Любимовку, Екатеренославского Наместничества, Его Светлости князя Григория Александровича Потемкина, заселяемую у р. Днепра, при речке Нижней Хортице с правой стороны”. В 1783 году, по данным того же собора, Любимовка отнесена “Ее Сиятельству, графине Катерине Васильевне Скавронской”, имевшей громадныя поместья на левой стороне Днепра, на речке Конке¹. В 1784 г. Любимовка считалась в Хортицком приходе, с церковью в слободе Новогригорьевке – (Хортице тож), кн. Потемкина, на р. Верхней Хортице², а в 1789 г. имела собственный молитвенный дом во имя святителя Николая. Настоятелями молитв. дома были: в 1789 и 1790 г. – польский выходец, священник Петр Оводовский и с 1791 по 1801 – ваоахский выходец, священник Михаил Андреев. В 1801 г., по купчей, земля графини Скавронской (с 1799 г. по замужеству – графиня Литто) Любимовка перешла помещику Тайному Советн[ику] Михаилу Павловичу Миклашевскому, в то время Новороссийскому губернатору. По этому случаю, управляющий именьями графини Скавронской на р. Конке, Тит. Сов. Митроф. Свягин, донося Преосвященному Афанасию, епископу Новороссийскому и Днепровскому, о данной ему владелицей доверенности перевести крестьян из Любимовки на левую сторону Днепра, – просил разрешения на перенесение молитвенного дома в слободу Веселую³. В 1802 году, вследствие Высочайшего Именного Указа, данного Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Домоводства, земля при селе Любимовке, в количестве 12223 д., перешла от Миклашевского по купчей меннонитам в количестве 150 семейств, переселенным по Высочайшему повелению “из Хортицких деревень”, и в пользу этих же покупателей остался и молитвенный дом⁴. В 1803 г., заняв берега Н[ижней] Хортицы, меннониты поселились на левой стороне ее, против пепелища Любимовки – справа. Речка Нижняя Хортица берет начало у колонии Шенеберг (Смоляная) и течет на протяжении 15 верст. Балка, по которой течет Н[ижняя] Хортица, носит название Капустянки. По рассказам старожилов, в балке этой в свое время запорожцы имели левады и разводили капусту, а отсюда осталось за нею и название.

При впадении р. Нижней Хортицы в Днепр, она глубока и рыбна на протяжении менее версты, далее же в степь в летнюю пору почти высыхает. В весеннее половодье широкая при устье долина речки заливается версты на две и получает название лимана ; в это время с Днепра заходит много рыбы, по преимуществу корофов и лещей для терки, и поэтому здесь бывает большой улов. При ловле русские рыбаки употребляют невода и сети, а меннониты охотятся ружьями и остами (острогами).

В 2*х верстах от Днепра, в степи, с балкой Капустянкой справа соединяется другая глубокая и живописная балка Колючая. По преданиям, такое название балка получила потому, что прежде в ней кустились терновник и шиповник, а открытые склоны ее поросши были ползучим травяным растением якорцами (*Tribulus terrestris* L), почему для босоногих пастухов была непроходимой.

Над балкой Колючей, слева, на склоне, уцелели следы редута, валы которого имеют в длину 70 и ширину 40 шагов, что представляет уклонение от типа часто попадающихся здесь Миниховских укреплений, б[ольшей] ч[астью] квадратных.

Рыбаки д.Разумовки говорят о существовании в обеих балках запорожских кладов.

15 сентября 1884 г.

Я.Н.

¹ До 60000 дес. при слободах – Ново*Григорьевке, Больше*Екатериновке (Кушугумовка), Мало*Екатериновке (Краснокутовка), Царицыном Куте (Подстепное), Веселой и Хитровке. Поместье это первоначально именовалось также “дачей Его Свет. кн. Гр. Алекс. Потемкина”.

² Ныне на этом месте две богатые меннонитские кол. – Хортица и Розенталь.

³ В ответ на это, Консисторией поручено было Мариупольскому Духовному Правлению представить справку о количестве душ в слободе Веселой и ближайших к ней деревнях, – но ответа последнего при деле нет (Арх. Покр. соб.)

⁴ Подл. купч. креп. хранится в Хортицк. Вол. Правлении.
(Стр. 163-165)

211. Річка Нижня Хортиця (Зміна населення). Текст компільований Я.П. Новицьким (запис 15 серпня 1884 р.) з розповідей старожилів різних сіл Олександрівського пов. Катеринославської губ. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 9–11. – № 4. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 20 – 22, № 13.

...графине Катерине Васильевне Скавронской (Литто)... – Катерина Василівна Енгельгард, племінниця Г.О. Потьомкіна. 10 листопада 1782 року вийшла заміж за сина обер*гофмейстера Мартина Карловича Скавронського – Павла Мартиновича, який згодом став камергером і послом у Неаполі. Після його смерті вийшла за графа Юлія Помпеевича Літто – повноважного міністра мальтійського ордена в Росії при імператорі Павлі. Саме своїй улюбленій племінниці Катерині Г.О. Потьомкін подарував записані за ним найкращі землі запорозьких козаків у Великому Лузі з селами Григорівкою, Великою та Малою Катеринівкою, Кушугумом та ішими загальним обсягом понад 35000 десятин землі.

Любимовка перешла помещику Тайному Советн[ику] Михаилу Павловичу Миклашевскому... – йдеться про сина Михайла Павловича Миклашевського, Катеринославського губернатора в 1801 – 1804 роках — Павла Михайловича Миклашевського, який народився у 1819 році. Після смерті батька у 1847 році успадкував маєтки, що розташовувались у Південній Україні, зокрема слободу Біленьку, в якій був побудований чудовий палац, що зберігся до сьогодні. Особливий інтерес становить кабінет Миклашевського в англійському стилі.

Преосвященному Афанасию, епископу Новороссийскому и Днепровскому... – Афанасій (Іванов) був призначений Новоросійським і Дніпровським єпископом 1 жовтня 1799 року. 15 вересня 1801 року преосвящений Афанасій був зведений у архієпископи. 17 січня 1804 року Новоросійський та Дніпровський архієпископ Афанасій був перейменований в архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського.

212. Урочище Царська Пристань

(Правий берег Дніпра навпроти західної частини острова Хортиця)

Урочище при Днепре названо Царскою Пристанью* потому, что в 1790 году и позже в том месте был склад казенного (Царского) леса для роздачи переселявшимся меннонитам*немцам. Екатерина II повелела дать каждому хозяину на постройки домов и др. хозяйственных обзаведений по 100 сосновых 4*х метровых (24 аршина длины) колод и др. лису. За лес этот немцы обязаны были заплатить деньги в казну в течении 10 лет, но так как в промежут[ок] этого времени было несколько неурожайных годов, немцы просили продлить срок уплаты, и им дана была отсрочка еще на 15 лет.

Таким образом немцы расплатились с казною через 25 лет. С этой поры местность названа Царскою Пристанью и под этим именем живет и по сей день. Помимо ходящих рассказов, об этом у некоторых старожилов*немцев сохранились записи.

После бывшего склада казенного леса, на этом самом месте существовал и теперь [существует ?] лесной склад частных лесоторговцев.

Урочище Царская Пристань расположено при устье балки, тянущейся версты две с лишним от речки Нижней Хортицы, на которой расположена колония меннонитов под этим же именем. В старые годы, именно до 1845, этой балкой при значительном поднятии вод весною всегда направлялось стремительное течение Днепра (Старого) и таким образом между балкой этой, соединявшейся с р. В[ысшей] Хортицею с одной стороны и Днепром с другой, всегда образовывался остров, который старые русские рыбаки называли Малою Хортицею. После сильного наводнения в 1845 году, когда при разливе балки постр[ада]ла колония Высшая Хортица, немцы перегатили ее несколько, и теперь ее засыпано песком [...] * поднялось против прежнего уровня. При весеннем разливе Днепра теперь всегда вода доходит в балку почти до плотины.

*За розповідями менонітів Острів*Хортицької колонії Петра [Відта?], 96 років та Івана [...] ** 63 р. 7 серпня 1887 року.*

* Текст не прочитується.

** Прізвище не прочитується.

(Стр. 165-166)

212. Урочище Царська Пристань. Записав Я.П. Новицький 7 серпня 1887 р. – текст компільований з розповідей менонітів Острів*Хортицької колонії Петра [Відта] (прізвище нерозбірл.) (96 років) та Івана Гільдебрандта (прізвище нерозбірл.) (63 роки). Текст публікується вперше за автографом Я.П.

Новицького: Новицький Яков Павлович. Урочище Царская Пристань (Правый берег Днепра против западной части о*ва Хортицы) – Заметка. Конец XIX века // IP НБУВ, ф. 202, № 217.

...затопленный лес принадлежит Царской Пристану... * Місцевість на правому березі русла Старий Дніпро навпроти північно*західного берега о. Хортиця. У минулому прилягала до затоки, яка була зручною для стоянки суден та човнів. Є припущення, що пройшовши пороги, руси зупинялися там ще за часів стародавньої Русі (IX*XI ст.). Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. біля урочища причалювали судна й плоти з державними (“царськими”) товарами (будівельним лісом та ін.), тому й назва. Наприкінці XIX – поч. XX ст. в урочищі існував невеликий менонітський хутір з лісопильним заводом. З 1930 р. назва – Первомайська пристань. З кінця 1920*х рр. в урочищі розташований кар’єр. (Колишній кар’єр Дніпробуду).

213. [Урочище Царська Пристань]

Далее дед коснулся Днепра и его островов. Против деревни Маркусовой и ниже к Кичкасской переправе, к острову Хортице, говорит он, во многих местах дно загромождено дубовыми колодами и брусьями, доходящими до громадных размеров. По словам его и друг. рыбаков, колоды и брусья эти почернели от времени и достают их ежегодно, в продолжении чуть не ста лет¹. Как попали колоды на дно реки, нетрудно догадаться, имея впереди порог Гадючий (Вольный). Но что это за отборный дубовый лес? Интересуясь этим вопросом более 10 лет, я расспрашивал многих рыбаков и, если не получил прямого ответа, то во всяком случае догадки их сводятся к одному и тому же, что затопленный лес принадлежит ”Царской Пристану, времени Екатерины II”. Если принять во внимание известную “Екатеринославскую днепровскую верфь”² существовавшую в 1796 – 1797 годах, в ²*х верстах ниже настоящей колонии Кичкаса³, то нельзя не придать особого значения этим догадкам.

¹ Толчая.

² В 1875 году в моем присутствии рыбаки вытащили на берег острова Расстебина (против Вознесенки) почерневший дубовый брус до 5 аршин длиною и до [...] арш. в поперечине; в 1878 году пришлось видеть на Александровской лесной пристани Д.В. Пчелкина черную дубовую, колоссальной толщины колоду, добытую рыбаками также в Днепре.

³ Скальковский. Опыт статистич. описания Новороссийского края. – Ч. 1., стр. 115; архив Покровского собора в Александровке.

(Стр. 166)

213. [Урочище Царська Пристань]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с.Маркусова (Павло*Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. Від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 7. – С. 104. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 165. Текст виділений з контексту, звідти ж взята інформація про час і місце запису та оповідача.

...Екатеринославскую днепровскую верфь... – на початку липня 1796 року намісник Платон Зубов доносив імператриці Катерині таке: “Входя в рассмотрение всех надобностей, относящихся до торговли по всемилостивейше вверенным мне губерниям, нахожу я между прочим, что распространению оной важнейшее затруднение делает то, что донныне нет в том краю никаких заведений для пособия в постройке судов частным людям, производящим торг по Черному морю. Сие обстоятельство, а равномерно и недостаток в судах нужных для перевозки соли из Таврических портов в учреждаемые в полуденных губерниях запасные магазины, понудило меня поручить вице*адмиралу Дерibasу по известности ему всех тамошних местоположений отыскать удобное к учреждению верфи место. Он, обозрев лично берега реки Днепра, нашел способным к тому селение Кичкас, лежащей ниже последних порогов на правом берегу Днепра и отстоящее от губенского города Екатеринослава не далее 80*ти верст. Сие местечко, населенное менонистами имеет все те выгоды, кои потребны для устройства там важного заведения. За здравость воздуха и вод как в самом Днепре так и в протекающих чрез сие приятное местоположение ручаях, которые пробегая с великим стремлением чрез имеющиеся тут каменистые и тем очищаются и делает сие место по единому естественному его положению пред другими преимущественным. Берег, на котором находится местечко Кичкасы столь возвышен, что в самое большое разлитие вод не бывает наводняемо”. Журнал Донесений адмиралтейской коллегии в донесение Кушелеву. РДА ВМФ. Ф.198. Оп.1. Спр.78. Арк.11*11 зв. На таке донесення 29 липня 1796 року П.Зубов отримав іменний наказ в якому говорилось: ” Об учреждении в Екатеринославской губернии при Днепре верфи для производства строения судов как в пользу частных людей, так для

наших флотов Черноморских, и для других по службе нашей надобностей наипаче же для распространения в полуденной стране империи нашей вообще мореплаваний и торговли...при местечке Кичкасах, для чего утвердив поднесенные от вас штат сей верфи, статьи, на которых она должна иметь свое существование и образцы договорам, какие могут быть заключаемы между верфию и частными людьми о постройке судов". Высочайшие рескрипты и грамоты императрицы Екатерины второй князю Платону Александровичу Зубову по управлению вверенными ему Екатеринославско. и Вознесенскою губерниями и Таврической областью. РДАДА.
Ф.16. Оп.1. Спр.700. Арк. 48 зв.

214. Урочище Біляй. Піски

За Розумовкою, не більше як з версту, біля Дніпра, єсть урочище Біляй; в цім урочищі був колись густий ліс і жили запорожці Біляї, або Білівці, від того воно так і прозвано. Недалеко від Біляя єсть друге урочище Канівське, – там жив козак Канівський.

Розказували колись старі люди про губернатора Матлаша¹ Ця земля, де тепер Бабурка, Розумовка, Біленька і інші слободи, була вся його, вона досталась йому за безцінок від Розумовського* і Каменського*². Шо за добрий, кажуть, чоловік був губернатор Матлаш, так таких рідко і земля роде. Раз, кажуть, об'їзжав він степ і наткнувся на землянки в урочищі Біляї.

* Шо тут за люди живуть?

* Запорожці!

* Може, чорноморці?

* Ні, пане, – чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.

* Так запорожців уже нема!

* Вони єсть, пане, та не стіко, як було... Ми запорожцями були, запорожцями і помремо.

* Чи так, то й так! Хто ж вас тут поселив?

* Сіли, пане, землянками, як ще земля була козацька!

* А живете чим?

* Ловим рибу, плодим скот, коней, бжолу.

* А сієте шо?

* Хліб на степу, а біля хат – тютюн, капусту, соняшникі, баштани...

* І ніхто вам не заперща?

* У вашої милості, – дай вам Господь довгого віку, – стіко землі, шо добрим конем за день і не оббіжиш.

* І то правда!.. Ідіть же, братці, жить до мене в Біленьку, пороблю вам хати: у мене салдат не будете давать, а в вольних слободах беруть; не будете і панщини робить.

Вони послушали і переселились. Правда, старі жили вольно, а дітям їх прийшлося уже не так: із вольних козаків та й стали крепачами. Як там кажуть: "У панів широкі ворота входить, а узькі виходить", – так було і тоді: на якого пана землі жили запорожці, – за тим їх і записали в ревизию. С тих козаків Біляїв розвелось в Біленькій стіко, шо на собаку кинь, в Біляя влучешь. Запорожці Біляї жили ще, кажуть, в Великому Лузі, шо тепер Канкринська плавня, в урочищі Холуюватуму, шо супротив Наливача.

Дід мій, Трохим Пазюк, жив землянкою там, де тепер німецька слобода Низча Хортиця, біля лиману; і його переселив в Біленьку губернатор Матлаш. "Іди, * каже, * діду, до мене в слободу доживать віку!" Послухав дід, та ось і нашого роду розвелось тут чимало.

Там ще, за Розумовкою, біля урочищ Біляя і Канівського і уп'ять біля Крутого Яру єсть піски, а на тих пісках або люди жили, або ж військо стояло: скрізь печища, черепки та маслаки. Там находили стрілки вугласті, гвіздки, кулі, кремення, а іноді і гроші, Бог*зна колишні.

*Дід Макар Юхимович Пазюк, 76 років,
с. Біленьке Катеринославського повіту,
12 липня 1887 року.*

Пески, о которых упоминает рассказчик, действительно представляют интересную стоянку древнего человека. Местность эта осмотрена нами несколько раз. Печища, – это следы костров; они возвышаются то там, то здесь на большом песчаном пространстве. По исследовании открытых песков от д. Розумовки до урочища Крутого Яра и раскопкам кострищ оказалось, что все они состоят из кучи золы, премешанной с обугленными костями четвероногих и черепками. Тут же, вблизи кострищ, и везде на песку разбросаны черепки глиняной посуды. При раскопке небольшого усеянного черепками бугра

нами найдена разбитая амфора тонкой работы: с узким горлышком, двумя ручками, с заканчивающимся острием донышком.

Кроме того, при осмотре местности 2 мая 1887 и 26, 27 марта 1888 года около урочищ Беляя, Каневского и Крутого Яра нами найдено более 10 наконечников бронзовых стрел, несколько кремневых стрел и таких же ножей, 2 свинцовые пули грубой отделки, несомненно запорожских, несколько ружейных кремней.

На песках попадаются также медный шлак, бусы зеленого и синего стекла, кусочки медной проволоки, кусочки закругленного, на подобие проволоки, зеленого и синего стекла вроде изломанных браслет, грузила красной глины, раковины речных и озерных моллюсков (черепашки), наконец клыки дикого кабана. Последние чаще попадаются вблизи кострищ, между костями других животных. Тут же изредка попадаются и человеческие кости.

Из монет нам не пришлось найти ни одной, а найденные ранее пастухами, по рассказам разумовского старика Кирилла Ковалю, сбыты в свое время местным евреям* кабатчикам.

Повторяем, – пески правого берега Днепра, ниже острова Хортицы, представляют обильную почву для научных изысканий.

1 мая 1889 г. Я. Н.

¹ Миклашевский, Михаил Павлович, Тайн. Советн., Екатеринославский губернатор, – 1801 – 1804 .

² В "Екатеринославском Юбилейном Листке" 1887 г. стр. 63, сын бывшего губернатора, Андрей Михайлович Миклашевский, сообщает любопытные сведения о ценах на землю в конце прошлого и начале текущего столетия. "По предложению двух фельдмаршалов Каменского и Разумовского, отец мой купил у них жалованные земли, в количестве 60000 дес. степной и луговой земли в Александровском и Екатеринославском уездах по 25 к. ассигнациями за казенную десятину". "Продал колонистам Хортицкого округа, где населилась Капустянка (Блюменгорт), Бабурка (Бурвальд), Устровик (Нейостервик) около 12000 дес. по 2 р. 50 к. за десятину".

В переводе на серебро, земля куплена по 7 к., продана по 72 коп. за десятину. Мы имеем копию купчей, совершенной тем же Тайн. Сов. Миклашевским 15 Октября 1802 г., из коей узнаем, что "доставшаяся ему по купчей крепости земля от Ее Сиятельства Графини Катерины Васильевны Литто, при даче Нижней Хортице, она же Любимовка, 12223 дес., продана им переселяемым из Хортицких деревень 150*ти семействам меннонитов за 24 руб., ассигнациями", при чем издержки 1230 р. 33 к. приняты Миклашевским на свой счет. Таким образом, земля в количестве 12223 д., на наши деньги перешла меннонитам за 6227 р. 28 к. или, считая десятину в 57 к., а с расходом – в 54 коп. серебром. Я. Н.

(Стр. 166-169)

214. Урочище Біляй. Піски. Записав Я.П. Новицький 12 липня 1887 р. в с.Біленьке Катеринославського пов. Катеринославської губ. від Макара Євдокимовича Пазюка (76 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 11–14. – № 5. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 22–25, № 14.

Ця земля, де тепер Бабурка, Розумовка, Біленька і інші слободи, була вся його, вона досталась йому за безцінок від Розумовського і Каменського... – Кирило Григорович Розумовський (1728 – 1803), граф, останній гетьман України. Народився в родині українського козака Григорія Розума на Чернігівщині. Брат Олексія Григо ровича Розумовського – фаворита і чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни. Отри* мав освіту в Німеччині та Франції. У 1846 році був призначений президентом Росій* ської Академії наук. З 1750 року – гетьман України. Резиденцію мав у Глухові. Відсто* ював старовинні права України, запроваджував реформування судового устрою тощо. По вцарюванні імператриці Катерини гетьманство в 1764 році було скасовано. Після цього він жив у маєтку під Москвою, а незабаром повернувся в Україну і оселився в Батурині. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році і початком широкомасштабної роздачі запорозьких земель отримав у Базавлуді 30000 десятин землі по берегу Дніпра, де заснував два села * Розумовку і Кирилівку. Невдовзі ця земля була викуплена у нього Катеринославським губернатором Миклашевським.*

*Каменський Михайло Федорович (1738 – 1809), граф, генерал*фельдмаршал. Брав участь у семирічній війні та першій російсько*турецькій війні 1768 – 1774 років. З 1783 року Рязанський і Тамбовський генерал*губернатор. Під час другої російсько* турецької війни проявив себе у бою під Гангурою. Втім, під час хвороби Г.Потьомкіна не захотів підкорятися призначеному командуючим армією М.В. Каховському, за що був відправлений у відставку. Був у фаворі імператора Павла, при якому став графом, але невдовзі попав в опалу і був відправлений до свого маєтку. При наступнику імператора Павла був призначений командуючим армією проти французів у 1806 році, але відмовився і повернувся до свого маєтку на Орловщині, де через три роки був убитий дворовим чоловіком. Після зруйнування*

Січі отримав під заселення землі у Базавлуці по правому берегу Дніпра у кількості більше як 30000 десятин, де заснував села Біленьке та Богуш (Михайлівку). Першими мешканцями цих сіл стали колишні запорожці, які сиділи тут зимівниками. З часом до них приєдналися й інші козаки. На початок 90*х років XVIII століття в Біленькому проживало більше як 150 чоловік. Був побудований будинок поміщика, навколо якого було насаджено гарний садок. Діяв вітряк, кінські та рогатої худоби заводи. Невдовзі ці землі, разом із селами і його мешканцями, були куплені Катериною* славським губернатором Миклашевським.

223. [Скелі в урочищі Сагайдачному]

Лучшую местность урочища представляют скалы – Дурна и Середня* отстоящие одна от другой в 150 шагах. Первая из них живописным мысом врезывается в Днепр, вторая, обрамленная лесом, примыкает к материку, отделена от горы луговой низменностью. Возвышаясь на 70 – 100 футов, эта скала формой представляет громадный степной курган, в окружности имеет 630 шагов, поросла деревьями, кустарниками. Но все: и дикий величественный вид скал, и зеленеющие деревья, и разноколерные цветы, и благоухающие в ущельях ландыши, * все это бледнеет, помрачается пред ее историческим прошлым!... Скала эта утратила свое историческое имя “Казной”, оно унесено в могилу, известно немногим; но в народной памяти пока живет предание, правда темное, но тем не менее дающее ясный намек на событие в народной истории, на событие, давшее скале имя “Проклятой” и “Казной”. Здесь, как передал нам столетний Немныха, здесь, по рассказам, слышанным им в молодости от таких же старцев, казнили запорожцев. Еще “за царя Петра і проклятого Мазепу” здесь было место для “палей” и “шибинец”... Если верить преданию, не здесь ли лилась кровь, гасла жизнь казаков за свободу, за измену Мазепы? При такой догадке невольно восстают из мертвых имена Галагана, Яковлева, Кандыбы и др. героев необузданной мести, бросивших мрачные следы в истории¹ XVIII в.

По рассказам дедов, в старину пространство между скалами Дурной и Средней было затенено густою стеною леса, зеленели вековые дубы, белели тополи; теперь же на месте чащи образовался глубокий залив. Залив этот на языке рыбаков “проріз”, заканчивается каменистым овра* гом, который при разливе вод совершенно отрывает Дурную скалу от материка и в это время она представляет возвышенный остров.

Как*то мы, спрашивая деда Лутая о Сагайдачном, завели речь о проризе.

* А давно, диду, образовался прориз?

* Це ще за великої води.

* Когда же была эта великая вода?

* В сорок п’ятім годі. Тоді с Кічкаса плыло чотирнадцять хат², а вознесенці у печах ловили сомів.

Після сорок п’ятого году в цім прорізі навалено було того дуб’я, коріння – страшно і глянуть...

Взобравшись на ту или другую скалу, вы видите чудный в тиши хрустальный Днепр, слышите и шумные, и звонкие, нежно ласкающие слух переливы вод, наблюдаете живописно раскинутые окрестности. Пред вами угрюмые “Столбы”, “Стоги”, далее мельницы, домики, вытянувшиеся на гору “плантации” Кичкаса, видите укрепленную часть острова Хортицы, с его кудрявыми грушами, нависшими скалами, песчанными берегами и откосами, и еще далее горизонт, упирающийся в него могилы и кряжи степи.

Были... тяжело произносится слово ... Были здесь когда то и памятники старины. В тридцатых годах, по словам старцев, на Средней скале можно было видеть оригинальный камень Люльку, формой своей представляющий громадных размеров трубку “с чабуком и протычкой”, а в 1875 году и позже не раз представлялся нам случай видеть на той же скале “Лижко”, “Стуло”, “Сидало”, на языке горожан * кресло Сагайдака.”Кресло” это, расположенное на вершине скалы, не что иное, как грубо камень, на поверхности которого выдолблены углубления, соответствующие лежащему положению тела; памятник этот заслуживал глубокого интереса, привлекал любопытных, приковывал внимание туриста. Но не одинакова судьба наших памятников! Одни из них сделались достоянием науки, другие ждут исследований, просят пощады у времени, третьи исчезают бесследно, разрушаются руками человека. Такой печальной участи подверглись и “Люлька”, и “Кресло Сагайдака”. Последнее взорвано порохом, погибло от рук невежества. Разрушение его приписывается пьяной компании из Александровска...

Не изгладились, однако, козацкие пепелища. На месте куреней Сагайдака, Хоза, Шутя остались ямы, поросшие дикой коноплей и чабром, а несколько ниже к Днепру песчаный бугор, усеянный черепками посуды, костями, углями. Среди этих остатков попадаете железо, свинец, ружейные кремни, монеты.

Время многое изменило, остались воспоминания... Там, где шумно, бурливо кипела жизнь, где ржали кони, лилась казачья песня – тихо, бесследно... В ночную пору сумно, одиноко кричит пугач, сумно вторит эхо...

Я.П. Новицький.

¹ Костомаров “Мазепа”, стр. 528 – 532. Бантыш*Каменский “История Малороссии”, т. III, стр. 112, примеч. 148.

² Это подтверждается Кичкасскими старожилами. Помимо этого на одной из улиц колонии и теперь встретите скалу, на которой отмечено место уровня воды цифрою “1845 г.”. На этой же скале фута на четыре ниже “1877” – также год обильного наводнения.

(Стр. 185-187)

223. [Скелі в урочищі Сагайдачному]. Записав Я.П. Новицький в липні 1882 р. в с.Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Кузьми Лутая (75 років) та інших старожилів. Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожье в памятниках... – № 19. – С. 290–291. Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 196–197. Текст виділений з контексту. Звідти ж взято інформацію про дату і місце запису та оповідачів.

Лучшую местность урочища пердставляют скалы – Дурна и Середня... – скелі урочища Сагайдачного. На сьогодні повністю збереглася Середня скеля, тоді як Дурна Скеля була сильно зруйнована під час будівництва шлюза. Скеля була розрізана навпіл руслом шлюзу, а відтак від скелі залишилася найвища скеляста частина, яка склала основу середньої частини насипної дамби, яка відділяє русло підходу до шлюза від русла Дніпра.

225. Річка Кушугум

(Олександрівського повіту у Великому Лузі)

Кушугум – річка взялась з Московки; вона узенька та глибока була спрежду, – така вона і тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри і віднихи (выдры). Біля Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвіз (колонія), жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бур'яну, трави, листя та й зимує. Це давно діялось: як ще гряниця турецька була по Оріль*річку. Там, де тепер огороди і хати Шенвіза, над Кушугумом, було турецьке і кладовище. Запорожці, як зігнали турка, поселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У їх була велика сила коней, скоту, а деякі діди*сидні дуже кохались в бжолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвіза, понад Кушугумом, біля турецького¹.

*Дід Василь Іванович Нагірний (Москаленко) 96 років,
передмістя м. Олександрівська – Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

¹ Следы кладбища и теперь заметны за меннонитской колонией Шенвизе, над крутизной р. Кушугума. В подтверждение рассказов деда, меннониты, в своих дворах, нередко находили на глубине 2*3 аршин турецкие и русские монеты времен Анны Иоанновны, Елисаветы и Екатерины II, а также медные котлы, глиняные баклаги и др. вещи. В конце 80*х годов, когда потребовалось тысячи возов земли при постройке ”Механического и чугунно*литейного завода” Т*ва ”Лепп и Вальман”, значительная часть крутизны обвалена вместе с истлевшими гробами покойников и масса черепов, несомненно казачьих, пошла на уравнивание площади, занятой этим грандиозным промышленным зданием. Тут же, в одной из погребальных ям, найден серебряный рубль 1762 года (Екатерины II) и, по счастливой случайности, попал в руки И. Г. Лепп. Монета эта, как дар г. Леппа, передана нами в Областной Музей Поля.

(Стр. 188)

225. Річка Кушугум (Олександрівського повіту., у Великому Лузі). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с.Карантинці, передмісті м. Олександрівська, від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (96 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Народная память об урочищах... – С. 21–22, № 10. Передрук: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 44–45, № 23.

227. Великий Луг

(Оповідання)

Після запорожців Великий Луг і степ достались графині Шкавронській, Балабину, Попову і інчим панам. Де живемо ми, ця плавня і степ були Шкавронської¹. Степу було стіко, що за літній день конем не об'їдеш. І степ все цілинний: одна тирса сивіла як дим, та ще де*не*де куці терну. Сказано – Дикий

степ. Добра була графиня Шкавронська! В Великому Лузі прі ній доживали віку запорожці вольно. Оце займе козак яке схоче озеро, стіко схоче лісу, сінокосу і владіє: це його поділок². За поділкі тоді платили пусті гроші. Поділкі ще й тепер прозвіща мають запорозькі: де який жив, того і урочище. Діти запорожців не минули панщини: підскачила ревізія, так їх і записали в панські. За Шкавронської і панщина була не страшна: робили їй, робили собі і були багаті³. Шкавронська вийшла заміж за графа Лита⁴; вона була якась родичка Потьомці.

Оце було як ідуть її підводи через Кічкас⁵, лоцмани і кричать: “Царські підводи! Царські підводи! Давайте скоріше порони!” Ці підводи узнавали по возах та по волах: сірі, здорові, круторогі...

У графа Лита дітей не було, а як умерла графиня (1829), а потім і він, то людям доводилось бути вольнимиб; коли це десь в Вентелії⁷, чи що, найшовся наслідник. Вони почали бунтоваться, почали переходить с сімействами в Комишоваху* і інчі вольні слободи, а деякі послали полномочніх до кошового Гладкого, щоб прийняв в запорозькі козаки. Гладкий отказав⁸. Управителем був тоді пан Листовський. Давай він писать у Петенбурх, шо люди бунтуються, шо не вірують у Бога і не маюť ікон... Як понаїзжало судьїв, як почали перебірать... Досталось тоді виноватому і правому, досталось і лозі⁹... Потім с Петенбурха як понасилали тіх ікон, так не знали, де їх і чеплять...

Оттаке то, чуєте, було колись! Дещо мені рассказувала покійна мати, – вона була запорозького роду, – де що я бачив і сам на своєму віку.

Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 5 грудня 1887 року.

¹ После 1781 г. племянница Потемкина, статс-дама Двора Ее Величества, графиня Екатерина Васильевна Скавронская (рожд. Энгельгард) получила в дар 35000 д. земли в Александровском у., Екатер. губ., с населенными “государевыми слободами” Консковождкою (официально – Ново-Григорьевка, основ. Потемкиным), Краснокутовкою (Мало-Екатериновка), Кушугумовкою (Больше-Екатериновка. Мужское население этих 3*х слобод состояло из 749 душ. Вероятно не менее получила она земли и в смежной, чрез реку Конку, Таврич. губ., где ею основаны деревни – Царицын-Кут, (Подстепное), Веселая, и Хитровка. (Арх[ив] Покров[ского] Собора и Алекс[андровского] Предв[одителя] Дв[орянств]а.)

² Участок, выданный в арендное пользование.

³ Из дела о беглых и непослушании крестьян за 1824 г. видно, что крепостные графини, вместо барщины, платили оброк по 10 р. ассигнациями в год с рабочей мужской души (2 р. 86 к. на серебро); затем в 1824 г., по собственному желанию, согласились заменить барщиной. (Арх. Александровск. Предв. д*ва.)

⁴ Литто, граф Юлий Помпеевич, всех Императорских и Царских орденов кавалер, в звании камергера двора его величества. (Там же за 1835 год.)

⁵ Паромная переправа на Днепре, при древнем урочище Кичкас (ныне меннонитская колония, Екатеринос. уезда).

⁶ Граф Лито умер 24 января 1839 г., оставив 43942 дес. земли и 1436 душ крестьян мужского пола (Арх. Алек. Предв. д*ва за 1839).

⁷ В Италии.

⁸ Вероятность этого рассказа подтверждает “Дело” за 1840*й год о неповиновении крестьян умершего Литто законной власти. В качестве уполномоченного с ходатайством к Наказному Атаману бывшего в то время Азовского Казачьего Войска (Запорожцы, выведенный из Турции в 1828 г.) Осипу Михайловичу Гладкому, был послан крестьянин дер. Кушугумовки, Афанасий Грецай (Арх, того же Предвод. д*ва)

⁹ Лозы много истреблено на розги. Я. Н.

(Стр. 194-195)

227. Великий Луг (Оповідання). Записав Я.П. Новицький 15 грудня 1887 р. в с.Кушугумівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Микити Джигіря (88 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Малороссийская и запорожская старина... – С. 7–15. Передруки: Новицький Я.П. Народная память о Запорожье... – С. 47–55, № 25; Новицький Я. П. Людська пам’ять про старовину // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12. – С. 179–181 (“Великий Луг. (Дідове оповідан* ня)”) – в перекладі українською мовою, скорочено, опущено досить великі частини: “Ще жив запорожець коваль... – тут були козацькі осідища”; “Після запорожців Вели*кий Луг і степ...” до кінця.

...почали переходить с сімействами в Комишоваху... – Селище Комишоваха (Павлівка) виникло як поселення відставник солдатів у зв’язку з будівництвом Нової Дніпровської лінії. Відставні солдати почали оселятися по Новій Дніпровській лінії, починаючи з 1779 року. Питання про поселення відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії постає після підписання Айналі*Кавакської конвенції і послаблення напруження між Османською та Російською імперіями. Для проведення генеральної

відставки до півдня було направлено генерал*поручика Апухтіна. Генерал*губернатор Г.Потьомкін використав відставку для залюднення південного краю. Азовський губернатор В.Чертков запропонував оселити відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії. На 1779 рік доля фортець Нової Дніпровської лінії вже була вирішена. Подальше будівництво Микитинської та Захар'ївської фортець було припинено. Будівництво Григорівської та Олексіївської — так і не починалося. Водночас матеріал для будівництва фортець було заготовлено. Тому Г.Потьомкін погодився з пропозицією В.Черткова про заведення при фортецях укріплених селищ для поселення відставних солдатів. Виконання цього рішення було покладено В.Чертковим на голову карної палати, а водночас, й управителя справами в Азовській губернії, колезького радника Л.Алексєєва. Поселені на деякий час по фортецях Дніпровської лінії відставні солдати, згодом, разом з колишніми запорожцями, що сиділи зимівниками біля фортець, утворили слободи Павловку (Комишуваху), Жеребець та Кінську (Кінські Роздори).

240. [Скарби в печері “Школа”]

* Скажите, диду, не находили ли здесь когда*нибудь кладов?

* Та так: і находили, і ні. Раз чоловік орав і виорав зопригірщ срібних грошей; вони були плесковаті, довгенькі. Одніс барині, а вона, лібонь, в казну послала... Не було ніякої за те награди... Тут есть недалеко клад великий, та лежатеми він, поки світ сонця.

* Где же это, диду?

* Ви Школу¹ знаете добре?

* Знаю.

* Там, де сама вища скеля, есть припічок і в тому припічку сховано тринадцять тисяч срібних карбованців. Треба або зверху на канаті спускаться, або з Дніпра, як замерзне по драбині... Ніхто їх не візьме... Їх сховали гайдамаки і про це розказував чоловік, котрий йшов з гайдамаками на покаяніє. Може, ще де є по запорозьких кріпостях — не знаю.

* А где же здесь запорожские крепости?

* На нашім степу, вище балки Кічкаски есть кріпость²; на тім боці протів Прусова острова друга³; біля Старого Кронцвея — третя⁴; на Кічкаскому шпилі⁵, де був колись Старий Кічкас⁶ * четверта⁷, Радуткою зветься, а ще дальше трохи, на горі — п'ята⁸. В ціх кріпостях, може, і є клади, бо в їх жили запорожці.

¹ Название ”Школы” носит пещера в скале с левой стороны Днепра, вблизи Кичкаской переправы; скала носит тоже название.

² Небольшой редут, расстоянием от Днепра около 2*х верст.

³ Также редут, но уже на правой стороне Днепра, над крутизной, ниже последнего порога Гадючого, или Вильного.

⁴ Редут вблизи немецкой колонии Старого Кронцвейда. Порядок редутов дед ведет вниз по течению Днепра. Расстояние от редута на пороге Вильном до редута у кол. Стар. Кронсвейда — 3 версты.

⁵ Мыс на правой стороне Днепра, против устья балки Кичкаски, впавшей с левого берега.

⁶ Дед Дмитро, а с ним и другие старожилы утверждают, что здесь была в старину Кичкаская переправа (перевоз), почему местность и названа Старый Кичкас. В этом месте и теперь существует зимняя дорога через Днепр; настоящая же переправа, паром, отстоит в двух верстах ниже по течению реки.

⁷ Также редут в 3*х верстах от предыдущего, он расположен на сравнительно низменной части берега, у подошвы скалистого склона. В свое время, говорят, редут был прикрыт от Днепра осоковым лесом. Урочище, где расположен редут, сохранило свое название под именем ”Радутки”.

⁸ Также редут в 600 шагах от предыдущего. Редут этот возведен на самой вершине горы в 200 — 300 футах от уровня Днепра. Редут перекрыт от реки скалами.

(Стр. 207-208)

240. [Скарби в печері “Школа”]. Записав Я.П. Новицький в 1883 р. в с. Мар*кусова (Павло*Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорожське в пам'ятниках... — № 7. — С. 101 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... — С. 158.

249. [Острів Прусовий]

Разговорились мы с дедом об островах.

* А скажите, диду, на котором острове вода отмыла целую гору человеческих костей? Я об этом слышу уже более 5 лет.

* А, це на Прусовому. Вісім або дев'ять год назад була велика вода, так вона в однім місті прорила острів до самого каміння; так от на тім місті кісток було стіко, шо страшно вам і сказать: самі голові та ребра.

* А теперь есть эти кости?

* Есть, та небагато: шовесни вода ріже цим рівчаком і бистрею виносе їх в Дніпро.

* Что же это за кости, диду, и как они попали на остров?

* Бог його зна; не можно вам цього сказать.

* А остров давно носит название Прусова, и отчего он так назван?

* Стіко зазнаю його все зовуть Прусовим. Не докажу вже, чоґо він так названий, а білше, думаю від того, шо він німецький: він на землі Корнія Корнійовича (Гейнрихс, меннонит., землевлад. Екатеринославского уезда).

(Стр. 212)

249. [Острів Прусовий]. Записав Я.П. Новицький у 1883 р. в с. Маркусова (Павло*Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Дмитра Бута (75 років). Подаємо за першою публікацією: Новицький Я.П. Запорож'є в пам'ятниках... – № 7. – С. 104–105 (текст виділений з контексту). Передрук: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 166–167.

270. Пурисові острів і могила (Переказ)

(В)

В дополнение к предыдущим преданиям могут служить интересные рассказы старожилов меннонитских колоний Старый и Новый Кронсвейды.

В 1845 году, по словам 70*ти летнего Франца Паульса, на острове Пурисовом вода отмыла яму, наполненную человеческими костями. Между костями находили заржавленные кремневые ружья, железные, поменьше куриного яйца, пули и сабли. Одна сабля найдена с рукояткою, обтянутою золотою проволокою. Ружья и сабли несколько больше тех, какие употребляются в настоящее время; в особенности длинны ружейные стволы. В речиче, разделяющем остров от правого берега Днепра, после 1845 года найдено две бомбы около двух пудов каждая; затем каждая бомба с отверстием и ушком, а в ушко каждой продеты концы цепи. Бомбы найдены ниже заборы Явленной, между камнями.

До 1845 года один крестьянин по имени Прокоп (фамилии не помнит), нашел на острове Пурисовом, около скалы в северной части, несколько старинных серебрянных ложек, ножей и вилок; все это он был ”жидам* шинкарям за плевые деньги”.

По песчаным буграм правого берега Днепра, вблизи колонии Старый Кронсвейд, много находили стрел и пуль.

Колонія Старий Кронсвейд

Катеринославського повіту, 10 квітня 1890 року.

(Стр. 224)

270. [Пурисові острів і могила] (В). Записав Я.П. Новицький 10 квітня 1890 р. в колонії Старий Кронсвейд Катеринославського пов. Катеринославської губ.. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Днепра... – С. 133.

271. Пурисові острів і могила (Переказ)

(Г)

Остров Пурисов по рассказам 80*летнего старца Исаия Гергардовича Крапа, известен ему под именем Дубового; так, по его словам, он писался и на старых планах. Этот остров принадлежит колонии Новый Кронсвейд; под ним около 20 десятин, при длине 1 версты и ширине до 100 саж. Другой меннонит, Яков Петрович Унрау, подтверждает, что редуты на острове Пурисовом действительно существовали. Он сам рыбак с давних пор, знает остров и следы одного из редутов может указать и теперь. До 1845 года оба редута были довольно хорошо заметны, отстояли один от другого шагов на 30.

*Новий Кронсвейд,
28*го січня 1890 року.*

(Стр. 225)

271. [Шурисові острів і могила] (Г). Записав Я.П. Новицький 28 січня 1890 р. в колонії Новий Кронсвейд Катеринославського пов. Катеринославської губ. Подаємо за виданням: Новицький Я.П. С берегов Дніпра... – С. 133–134, 2.

Запорозькі козаки...

350. Запорожець Дворяненко і німці – колоністи

Росказував старого німця, Якубенка батько (Якуб Гейнер из колонии Остров*Хортицкой, на Остр. Хортице), що як приїхали вони до Дніпра з Німеччини¹, то переправились через Старе Дніпро на острів Хортицю і поставали в Музичиній бальці. Було, каже, сонечко перед вечером, як до їх переїхав каюком з того боку Дніпра запорожець Дворяненко. На йому, каже, з одежі була тіко сорочка та штани, сам босий, бо було діло влітку; біля очкура висів здоровенний ніж, а собою, каже, Дворяненко був сутулуватий і широкоплечий чоловік, що медведем поборовся б. Прийшов, каже, та й дивиться на німоту, бо звісно, ні він не вмів балакати по*німецькому, ні вони по*нашому. Роздививсь, каже, та й потяг собі каюком додому, співаючи, аж луна Дніпром ходє. Німота поморилась після дороги, поприпиняла до пакілля коней і лягла спати. Устають, каже, вранці, * коли нема однієї коняки біля повозки. Шукали вони, шукали по Хортиці – нема. Коли пішли до міста, де коняка була прип'ята, то лежить той самий ніж, що вчора, бачили, висів у Дворяненка біля очкура. Вони тоді і догадались, де ділась їхня шкапа. Тоді [...]*, каже, Дворяненка німці стали берегтися. Хоч і прокрався Дворяненко, а все*таки частенько ходив до німців, аж поки не навчивсь трохи по*їхньому балакати; а тоді розказав їм, як украв [...]** *, та загадав, щоб не серделись, бо в мене, каже, така вже вдача.

*Записано Я. Новицьким зі слів Стефана Власенка
в с. Вознесенка Олександрівського повіту.*

¹ Время приезда немцев и первое поселение их на Хортице относится к 1789 году, как мы узнали по справкам, наведенным в Остров*Хортицком Приказе, т. е. через 14 лет после падения Сечи.

] * Слово не прочитано.

] ** Слово не прочитано.

(Стр. 303-304)

350. Запорожець Дворяненко і німці – колоністи. Записав Я.П. Новицький в с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Степана Власенка // Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы... * С. 422*423. Це варіант переказу “Матвій Шуть і німці*колоністи” (див.: № 350). Йдеться про одну й ту ж особу: Матвія Шутя прозивали Дворяненком (див.: № 348).

Запорізькі та гайдамацькі кладки...

393) Клад в могилі менонітського степу.

Шенвіз поблизу Олександрівська (Первісні степи. Запорожець в натурі)

Літ 80 буде, як везли ми горілку із Олександрівська в Кізляр¹. Діло було весною, грязюка страшенна. От вибичувались на шенвізьку гору, а воли і престали. Шо його робить?.. Старі люди погнали волів в город, а я зостався біля возів один. Мені тоді не було ще і 20 год, був півпарубок. Сидю собі на возі та горюю. Тоді ще на степах були терни та бур'яни такі, шо як зайдеш гонів двоє, то нічого не бачиш ні позад, ні поперед себе. Уже мені обридло і сидіть, а наших нема та й нема з города. Я вибіг на могилку та й дивлюсь, чи не гонять волів. Нема! Коли глянув на захід сонця, – аж біжить конем чоловік, та прямо до мене. Я так і похолонув!..Стою як вкопаний, а ось він уже і біля мене. Сидить на сивому коні, сам старий, на виду червоний, вуси до пояса, чуприна обкручина за вухо, а біля пояса два пістолі...

– Здоров! – каже.

– Здорове!

Кінь як забасує під ним, як стане на диби, – так і поніс його бур'янами... Дивлюсь, аж тіко жупан синіє, та ззаді вильоти метляються.

Ось через яку годину оп'ять прибіг.

– Чого ти, – каже, – тут стоїш?

– Своїх, – кажу, – виглядаю.

Замітив він, шо я злякався, і давай до мене ласково балакати, давай розпитувати: чий, відкіль і куда їду. Я йому все розказав. А далі дід і пита:

– Ти чув про запорожців?

– Чув, – кажу.

– А бачив?

– Ні!

– Так дивись на мене: мені 104 года і, може, я уже послідній...

Достав дід с кешені кесет і люльку, наклав тютюну і почав кресать. Креснув раз, другий, – а той кремінчик візьми і випади в траву. Я кинувся, найшов і подав.

– Ну, – каже дід, * на ж тобі золотого.

Вийняв с кесета і дав. Далі дід і каже:

– Ну, коли ти добра у батька дитина, так ось що скажу тобі. Бачиш камень биля могили?

– Бачу.

– Отгуть же, щоб ти знав, – клад. Цей камень поклато 12 чоловік; під ним яма, а в ямі – три бочонка: в одному – мідь, в другому – сребро, в третьому – золото. Тіко гроші не наші – все польські; викопаеш їх колись і забереш. Вони, – каже, – закляті, їх мені без товаришів, котрі ховали, брать не можно, а тобі, – друге діло, – бери, як своє...

Запалив дід люльку, сів на коня та й пита:

– Що, не забудеш цього міста?

– Ні, – кажу.

– Гляди ж, – каже, – нікому не хвались, бо візьмуть гроші без тебе.

Достав дід ще жменю мідняків, подав мені та й махнув, стіко видно, в Великій Луг. Тоді ще плавня звалась Великим Лугом.

Довго я не хвалився нікому, аж поки не ожинився. Літ через 10 поїхав я на те місто, де балакав з дідом, – аж могила разорана плугами і каменя (примиты) нема.

– Тай распробісова, – кажу, – німота! – пропала вся моя надія... Гроші й досі там.

Дід Василь Іванович Нагірний, 98 років, передмістя міста
Олександрівська Карантинка, 19 грудня 1884 року.

¹ Мелитополь.

(Стр. 336-338)

393. Клад в могилі менонітського степу. Шенвіз поблизу Олександрівська. (Первісні степи. Запорожець в натурі). Записав Я.П. Новицький 19 грудня 1884 р. в с. Карантинка (передмістя м. Олександрівська) від Василя Івановича Нагірного (Москаленка) (98 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 22*24, № 24.

433) Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі (А)

Клади найбільше ховали запорожці, бо хто не находив гроші, – все наших царів. Найбільше всього, кажуть, козаки закопували гроші по могилах, по балках, під дубами і на островах. Покойний мій батько і старі рибалки все, було, розказують про гроші на Пурисовому острові¹. Там, кажуть, на стрілиці², де велика скеля, закопано дванадцять пушок набитих червонцями. Преміти нема, а треба, кажуть, отступить от скелі дванадцять ступенів і копать. Пушки червоної міді, запорозькі.

Другий клад на малому Пурисівському острівку, що біля стрілиці великого. Там сховано сорок тисяч. Острівок так і звемо Сорокотисячним. Балакали ще старі люди і про третій клад. На Гадючім порозі, що біля Пурисового острова, єсть два камені “Багатирі”; вони під лівим берегом, на ходу³. На одному, кажуть, написано сонце і місяць, а біля їх затопили запорожці пушку с червонцями.

Дід Грицько Усатий, 78 років, с. Маркусова (Павло*Кічкас)
Олександрівського повіту, 2 травня 1887 року.

¹ Днепровский остров Пурисов, (ниже порога Гадючего), известен еще в народе под именем Прусова и Явленного. Последнее название сохранилось в памяти глубоких старцев, известно оно также и лоцманам* судопроводчикам. Там же, несколько выше и против этого большого острова, слева, целая группа небольших островов, носящих название также Пурисовых, при чем на первом из них, от порога, имеется пещера в скале, – убежище сказочного змия. Затем рядом с этим, справа, небольшой островок Сорокотысячный, о котором упоминает наш рассказчик.

² Передняя часть о*ва, противустоящая течению реки.

³ Сухоходная часть реки.

(Стр. 357)

433. Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі (А).
Записав Я.П. Новицький 2 травня 1887 р. в с. Маркусова (Павло* Кічкас) Олександрівського пов. Катеринославської губ. від Грицька Усатого (78 років) // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... 1908, с.52*53, № 61 А.

**434) [Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі]
(Б)**

Давно, ще я був молодим, пішов раз в Кічкас¹. Іду до перевозу, коли глядь – стоїть дід: сам сивий, чуприна сива, ще й замотана за вухо. На вид йому було більше ста год. Іду я та й дивлюсь, бо зроду не бачив такого діда.

– Чого, – каже, – дивися: пізнаєш, чи шо?... Молодий дуже!

Сів я на скелі біля Дніпра і почав снідати. Були у мене періжки, риба жарена і диня. Підійшов і дід.

– Шо, – кажу, – діду, може, їсти хочете? Сідайте!

Він сів. Слово по слову і розбалакались.

– Ти, – каже, – знаєш острів Пурисів? От де можна б поживитися!..

– А шо ж там? – питаю.

– Гроші.

– Знаю, – кажу, – добре.

– Гроші. Ще, – каже, – як був я молодим, набили ми дванадцять пушок червонцями і закопали. Нас, – каже, – було шість чоловік. Закопали і заклили, щоб поодиночку не брать. Як зруйнували Січ, – не прийшлося нам і по сей день зійтись до купи, і гроші й досі там!..

– Яка ж, діду, преміа? – питаю.

– А така: лежить камінь, а на йому вибито місяць і сонце; одмірь од його дванадцять ступенів на південь і копай. Гляди тільки, як посипляться гроші з пушки, то первіх не бери – не годиться так, а откинь їх геть лопатою – і бери ті, що посипляться за ними...

Побоявся я заклияти грошей, та і сам не ходив, і другім не казав, аж поки зостарівсь. Тепер уже не до грошей...

*Дід Фока Горянець, 73 роки,
курінь на баштані острова Хортиця,
11 серпня 1885 року.*

¹ Меннонитская колония, Екатеринославск. уезда, при которой паромная переправа через Днепр.

(Стр. 358)

434. [Клади на островах Пурисовім і у каміння Богатирі, що на Гадючому порозі на Дніпрі] (Б).
Записав Я.П. Новицький 11 серпня 1885 р. в курені на баштані острова Хортиці від Фоки Горянця (73 роки), уродженця с. Вознесенка Олександрівського пов. Катеринославської губ. // Новицький Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады... – С. 53*54, № 62 Б.